

1915-1918 Yıllarında Ermenilerin Kafkasya'da Gerçekleştirdikleri Türk-Müslüman Katliamları

Anar İskenderli*

Ermeni ideologları ve onların hamileri yüzyıla yakındır dünyayı, 1915 yılında Osmanlı topraklarında “zavallı” Ermeni halkına karşı devlet düzeyinde katliam yapılmasına inandırmaya çalışıyorlar. SSCB dağılana kadar bu propaganda doğrudan Türkiye Cumhuriyeti'ne yöneltilmişti, dolaylı olarak bu konuda tüm Türk-Müslüman dünyası suçlanmaktaydı. Çarlık Rusyası döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı var olan nefret SSCB'nin devlet politikasında ve propagandalarında da devam ettirilmekteydi. Böylece, XX. yüzyılın 60'lı yıllarında bu yalancı propaganda yaygınlık kazanmaya başladı.

Aslında kimler soykırıma uğramıştı?

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin 3. Ordu komutanı olan Enver Paşa, Ermeni liderleri ile Erzurum'daki görüşmesinde, savaş başladığı taktirde Ermenilerin Osmanlı Devleti'ni savunmayacakları kanısına vardı. Çünkü, Çarlık Rusyası gele-

ekte savaşın sonuçlarına bağlı olarak Osmanlı topraklarında Ermenilerin bağımsız devletini kurmalarına teminat vermiş ve Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde olan Ermenileri Türkiye'ye karşı savaşa sürüklemişti. I. Dünya Savaşı sırasında Çar II. Nikolay'ın Kafkasya'ya gelişi ve Osmanlılara karşı mücadelede Ermenilere işbirliği teklif etmesi olaya daha da ciddi boyut kazandırmıştı. Çar, Tiflis'teki konuşmasını aşağıdaki cümlelerle tamamlamıştı: “Öyleyse, Rus bayrağını taşıyan gemiler İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında serbest hareket etsin. Öyleyse, Ermeni halkı Rusya'nın yardımı ile Osmanlı topraklarında kendi bağımsız devletini kurabilsin!”¹ Böylece, II. Nikolay'ın bu önyargılı ve kışkırtıcı konuşması Ermenilerin savaşta Türkiye'ye karşı Rusya'nın yanında yer almasını sağladı. Türk topraklarının işgaline ve nüfusunun yok edilmesine hazırlanan Ermeni ideologları Ermeni kilisesinin hayır duasını da aldılar.

Bilindiği üzere 1 Kasım 1914 tarihinde Rus ordusu Kafkas yönünden Osmanlı sınırlarını geçti. Kars, Ardahan ve Batum için verilen savaşlarda her iki taraf büyük kayıplara uğradı. Fakat Sarıkamış yakınlarındaki savaş daha facievi sonuçlar doğurdu. Sert kış şartları ve Rus ordusunun daha iyi hazırlığı Türklerle 90 bin asker ve subayı şehid verdirdi. Ruslar tarafından çok sayıda Türk askeri ve subayı esir alındı. Rus ordusunun Doğu Anadolu'ya girmesi Türkleri katliama uğratmak için Ermenilere ortam yarattı. Rus ordusunun bünyesinde görev alan Ermenilerle yerel Ermeniler birleşerek, hiçbir suçu olmayan yüzbinlerce ahalini katletti ve onları kendi öz topraklarından, yurdundan göçe zorladı. Ermeni ideologlarının uzun yıllar propagandasını yaptıkları “Büyük Ermenistan” planının gerçekleşmesi için ortam oluştu. Ermenilerin yerel halka karşı bu tutumu Osmanlı Devleti'ni belli güvenlik önlemleri almaya zorladı. 1915 yılının Mayıs ayının ortalarında Van,

(*) Prof. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Menbeşinaslık, Tarihşinaslık ve Metodika Bölümü Başkanı / Azerbaycan

(1) Azerbaycan Taribi: Belgeler ve Yayınlar Üzre, Bakü 1990, s. 264 [Azerbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, s. 264].

Bitlis ve Erzurum'da Ermeni nüfusu savaş alanından uzaklaştırıldı. Böylece, Türklerin, Rus ve İngilizlere karşı verdikleri savaşta Ermenilerin tarafsızlığı sağlanmış oldu. Aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nin askeri yönetimi, Ermenilere karşı herhangi bir şiddet olaylarında bulunmamaları için Türk ve diğer Müslümanlara yönelik talimatlar yayınladı. Londra'da yayınlanan "Times" gazetesi 30 Ocak 1919 tarihinde konuyla ilgili şunları yazıyordu: "Aktarılan Ermeni nüfusunun gelecekte kendi evlerine dönmesi ve malvarlığına sahip olabilmesi için Osmanlı hükümeti tarafından özel komisyon oluşturuldu. Komisyonun işi, Ermeni nüfusunun listesini hazırlamak idi. Savaş sonrasında Ermeni nüfusun evlerine gönderilecekleri ile ilgili ifadelere Komisyon belgelerinde sık sık rastlanmaktadır."²

İtilaf devletlerinin propaganda makinesi ve Ermeni milliyetçileri I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında bir milyondan fazla Ermeninin öldürüldüğünü kanıtlamak istiyorlardı. Kanıt olarak da I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti sınırları içinde 2.5 milyon Ermeni nüfusun yaşadığını öne sürüyorlardı. Oysa, Osmanlı Devleti'nin resmi verilerine göre I. Dünya Savaşı'na kadar bu bölgede 1.300 bin Ermeni yaşıyordu. Belirtilen nüfusun sadece yarısı savaşın yaşandığı bölgede oturuyordu. Savaş döneminde yarım milyon Ermeni Türkiye'den Kafkasya'ya ve başka yerlere, 150-200 bin Ermeni Batı Avrupa ve ABD'ye göç etmiştir. Buna göre ölenlerin sayısını 200 bin kişi olarak tahmin etmek mümkün.³ Ve tabii ki, bu rakam sadece aktarma sonucu ölenleri yok, açlıktan, soyuktan ölen ve kayıp düşenleri de içermektedir. "Times" gazetesi dönemle ilgili şunu yazıyordu: "Savaş yıllarında Osmanlı topraklarında *iki milyon Türk*'ün hayatına son verildiği yadsınamaz bir gerçektir".⁴

Ermeni ideologlar, İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın 24 Nisan 1915 tarihinde, Ermeni nüfusunun devlet tarafından katledilmesi hakkında yazılı talimat verdiği dünyayı inandırmaya çalışıyorlar. Bugüne kadar Er-

meni ideologları bu belgenin aslını bir kanıt olarak sunamadılar. Çünkü, böyle bir belge yok.

1919 yılında, Paris Barış Konferansı döneminde Osmanlı yöneticilerinin gizli yazışmaları dikkatle incelendi ve Ermenilerin toplu şekilde öldürülmeleriyle ilgili hiçbir belge ve emrin olmadığı bir daha kanıtlanmış oldu. İncelemeler yapmak için Avrupa'dan gelen memurlar tam tersi olaylarla karşılaştılar: tehcir edilen Ermeni nüfusunun güvenliğini sağlamak için Osmanlı Devleti'nin onlarca emir ve talimat yayınladığı ortaya çıktı.

Osmanlı topraklarında Müslüman nüfusuna karşı ilk soykırım 14 Mart 1915 tarihinde Van'da Ermeni birlikleri tarafından gerçekleştirilmiştir. İki gün boyunca şehrin Müslüman nüfusu kılıçtan geçirildi ve onlara olmadık acılar çektirildi. Osmanlı topraklarını işgal eden Rus ordusunun himayesi altında "Ermeni Van Devleti" oluşturuldu. Van katliamından sonra Ermeni ve Rus birliklerinin Bitlis vilayetine saldırıları başladı. Musul'a kadar olan büyük bir arazi Ermeni Taşnak kuvvetlerinin işgali altına girdi. 1915 yılının Temmuz ayının ortalarına kadar Van bölgesine 250 bin Ermeni göç ettirildi. Oysa, bu bölgede 50 binden fazla Ermeni yaşamamıştı.

1915 yılının Temmuz ayının ortalarından sonraki dönemde Ermenilerin bu topraklarda yaptıkları cinayetlerin haddi hesabı yoktu. Temmuz ortalarından sonra Osmanlı ordusunun karşı saldırısı sonucu geri çekilen Rus-Ermeni ordusu ile birlikte Ermeni nüfusu da bu arazileri terk etmeye başladı. 200 binlik Ermeni nüfusu Rus ordusunun gözetiminde Güney Kafkasya istikametine yöneldi.⁵ Ermenilerin birçok yerde Kürtlerin saldırılarına uğradıkları doğrudur. Çünkü daha önce Kürtler de Türklerle beraber Ermeni katliamına uğramışlardı.

(2) *Times gazetesi*, 30 Ocak 1919.

(3) *Times gazetesi*, 30 Ocak 1919.

(4) *Times gazetesi*, 30 Ocak 1919.

(5) Kadişev, A. B., *Güney Kafkasya'da Askeri Müdabele ve İç Savaş*, Moskova 1960, s. 410 [Кадішев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., 1960. с. 410].

I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeni-Osmanlı ilişkileriyle ilgili hem objektiflik bakımından, hem de belgelerin çoğunluğunun Müslüman olmayan yazarlara ait olması bakımından ABD Kongresi kütüphanesindeki “Bristol’un Belgeleri” dikkatleri çekmektedir. Buradaki belgelerden şunları okumak mümkündür: “kesin istatistiksel kaynaklardan, 1912-1922 yılları arasında 600 bine yakın Ermeninin öldüğü bilinmektedir. 1,5-2 milyon Ermeninin ölümü varsayımdan başka bir şey değildir. Savaş giden bölgede insanların ölümü ve kayıp düşmesi olağan bir durumdur”. Belirtilen dönemde 2,5 milyon Türk’ün ölümü de yine Bristol belgelerinde geçmektedir. Türklerin ölümü ve öldürülmesi Ermenilerin ölümünden daha trajik olmuştur.⁶

Yukarıdaki anlatımlardan ve kanıtlardan hareketle şunları söylemek mümkündür: I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında katliama uğrayan Ermeniler yok, yerel Türk halkı olmuştur.

1917 yılının Şubat ayında Rusya’da 300 yıldan fazla iktidarda bulunan Romanovlar hanedanı devrildi. Geçici hükümet kuruldu. Geçici hükümetin Kafkasya ile ilgili Özel Transkafkasya Komitesi faaliyete başladı. Geçici hükümet, Rusya topraklarında yaşayan halkların mukadderatı konusuna I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra bakılacağını ilan etti. Fakat, 1917 Ekimi’nde Lenin’in liderliğinde Bolşeviklerin iktidarı şiddet yoluyla ele geçirmesi Rusya’nın himayesi altında yaşamaya mahkum edilen mazlum halkların arzularını boşa çıkarttı. 1917 yılının Kasım ayında Tiflis’te Transkafkasya Komiserliği oluşturuldu. Komiserlikte Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü temsilcileri temsil ediliyorlardı. Bakü’de Şaumyan başta olmak üzere Bolşevikler bölgedeki Taşnak kuvvetlerini birleştirerek yerli halka karşı katliama hazırlanmaktaydılar. Özellikle Rusya’da Bolşevikler iktidara geldikten sonra Bakü’de Bolşeviklerin etkinliği arttı.

29 Mart 1918 tarihinde Müslümanlardan oluşan “Evelina” gemisi heyetinin silah-

larının Bakü’de Bolşevik kuvvetleri tarafından ellerinden alınması milli katliama başlamak için bahane oluşturdu. Silahla tedbirsiz davranıştan dolayı ölen H. Z. Tağıyev’in oğlu Muhammed Tağıyev’in cenazesini 17 Mart 1918 tarihinde Bakü’ye getiren Müslüman tümeninin 48 kişiden oluşan küçük grubu Bolşevikleri paniğe soktu. Cenaze töreninden sonra Müslüman grubun “Evelina” gemisi ile Lenkeran’a geri dönmeleri gerekiyordu. Geminin limandan ayrılmasına az bir süre kala silahlı Bolşevikler Müslüman grubunun silahlarını teslim etmelerini talep etti. Müslüman grubunun bu talebi redetmeleri karşısında silahlı Bolşevikler tarafından üzerlerine ateş açıldı. Gemideki silahlar ise Bolşevikler tarafından müsadere edildi.

Sonraki gün şehrin güney bölümünde Ermeni askerleri görünmeye başladılar. Onlar tüm sokak boyu siperler kazmaya, toprak ve taşlardan mevkiiler hazırlamaya başladılar. Aynı gün Müslüman Hayriye Cemiyeti binasında yapılan toplantıya katılan Bakü şehrinin eski başkanı Ter-Mikaelyants, Ermeni Ulusal Konseyi ve “Taşnaksütün” partisi adına şu beyanda bulundu: eğer Müslümanlar Bolşeviklere karşı mücadele vereceklerse, Ermeniler de onlara katılacak ve Bolşeviklerin Bakü’den kovulmasına yardım edeceklerdir. 18 Mart 1918 tarihinde (yeni takvime göre 31 Mart) sabah erkenden şehrin Müslümanlar yaşayan bölgesine saldırılar düzenlendi. Ermenilerin yalan vaatlerine inanmış Müslümanlar öncelikle şehirde ne olduğunu anlayamadılar. Saldırı sırasında tüm Ermeniler şehrin Müslümanlar yaşayan bölgesinden Ermeniler yaşayan bölgeye geçtiler. Müslümanlar yaşayan bölgede Hıristiyan Ruslar ve Gürcüler kalmıştı.

Bakü’de soykırım gerçekleştirme planı 1917 yılından beri “Taşnaksütün” partisi ve Ermeni Ulusal Komitesi tarafından hazırlanmaktaydı. Onlar defalarca Müslümanları

(6) J. McCarthy, K. McCarthy, *Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesi İçin Kılavuz*, İngilizceden çeviri, Azerneşr, Bakü 1996, s. 156 [Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и армяне: руководство по армянскому вопросу / Пер. с англ. Баку: Азернешр, 1996, с. 156].

Bolşeviklere karşı silahlı mücadeleye tahrik etmeye çalışmışlardı. Ermenilerin amacı Bolşeviklerin eliyle Müslüman nüfusunu cismen yok etmektir. Adamların katledilmesi ve Müslüman mahallelerinin tahrip edilmesi organize edilmiş Ermeni askeri birlikleri tarafından şehrin her yerinde önceden belirlenmiş plan esasında gerçekleşiyordu.

15 Temmuz 1918 yılında bu olayları incelemek için kurulan Soruşturma Komisyonu tarafından tanık olarak dinlenen Bakü şehrinde oturan A. N. Kvasnik'in ifadesi önemlidir: "Müslüman nüfusunun öncelikle Bakü'de, sonra ise onun çevresinde cismen yok edilmesi, tüm mülklerine ve mallarına el konulması ve siyasi üstünlüğün Ermenilerin eline geçmesi Ermenilerin Müslümanlara karşı düzenledikleri kanlı bir kast idi."⁷ Azgınlaşmış ve vahşileşmiş Ermeni eşkiyaları huzur içinde yaşayan Azerbaycan halkının yok etmek için en acımasız yöntemlere başvuruyordu. Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyesi A. Y. Kluge, komisyon Başkanına şöyle yazıyordu: "İyi silahlanmış, eğitilmiş Ermeni askerleri çok miktarda ağır silahların eşliğinde saldırıyorlardı ... Ermeniler Müslümanların evlerine sokuluyor, bu evlerin sakinlerini öldürüyor, onları kılıç ve kamalarla parçalıyor ve süngülerle delik deşik ediyor, çocukları yanan evin alevleri içerisine atıyor, üç-dört günlük bebekleri süngünün ucuna takıyor, öldürülen ebeveynlerin bebeklerine acımasızca davranıyor, hepsini öldürüyorlardı."⁸

Soruşturma Komisyonu'nun belgelerine göre 1918 yılının Mart soykırımı sırasında Bakü'de 11 bin Türk-Müslüman öldürülmüştür. Onların çoğunun cesetleri bulunmamıştır. Çünkü, tanıkların anlattıklarına göre, Ermeniler cinayetin izini kaybetmek için cesetleri yanmakta olan evlere, denize ve kuyulara atıyorlardı.⁹ Belgelerden ayrıca, Bakü'nün şehir cemaatinin 400 milyon liralık mücevher ve emlakına el konulduğu anlaşılmaktadır. Halkın birçok kutsal mekanları, ziyaretgahları ve tarihi anıtları tahrip edildi. Atılan toplardan Tezepir Camii hasar gördü.

Taşnakçılar, dünya mimarisinin incilerinden sayılan Bakü'deki "İsmailiyye" binasını ateşe verip yaktılar.¹⁰

Soruşturma Komisyonu belgelerinde vahşetlerle ilgili şu bilgiler verilmektedir: "18 Mart 1918 tarihinde bir Ermeni subayı, yanındaki üç Ermeni askeri ile "Kaspi" gazetesi merkezi ve "İsmailiyye" Müslüman Hayriye Cemiyeti binaları arasındaki çıkmaza geldi ve "İsmailiyye" binasına girdi. Birazdan binanın penceresinde duman ve alevler görüldü. Sadece Bakü Müslümanlarının değil tüm şehrin iftihar sayılan, bu görkemli bina yanarak yok oldu. Yangını söndürecek kimse yoktu, çünkü Müslümanlar sokağa çıkamıyorlardı. Sokağa çıkanların üzerine ağır silahlardan ateş ediliyordu."¹¹ Bu subay "Taşnaksütün" patiyasının tanınmış şahıslarından Tatevos Emirov'du. İlginçtir ki, bu şahıs Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycanlılara tarih kitaplarında "mutlak devrimci", "halklar dostluğu uğrunda metin mücadeleci" gibi tanıtılmıştı.

Taşnaklar "Kaspi" gazetesi merkezini ve "Dağıstan" misafirhanesinin binalarını, "İskenderiye"yi, "İsmailiyye"yi de yaktılar. "Kaspi" gazetesi merkezinde Azerbaycan dilinde kitaplar da yayınlanıyordu. Daha yenice basılmış ve gazete merkezinde bulunan 5 bin adet Kuran-ı Kerim de bu yangın sırasında yanıp küle döndü.¹²

Mart olaylarına iyi organize edilmiş askeri birliklerin yanında Ermeni aydınları, gençler de katıldılar. Soruşturma Komisyonu belgelerinde, "Ermeni nüfusunun tüm sınıflarının temsilcilerinin bu 'savaş'ta yer almayı kendilerine borç bildikleri" yazılmak-

(7) *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ACDA)*, koleksiyon (k.) 1061, klasör (kl.) 1, dosya (d.) 95, yaprak (y.) 2 [*Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA)*, f. 1061, sayı 1, iş 95, var. 2].

(8) *Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Toplumsal Hareketler Devlet Arşivi (ACSPHDA)*, k. 277, kl. 2, d. 16, y. 20 [*Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiyalar ve İctimai Harekatlar Arşivi (ARDSPIHA)*, f. 277, sayı 2, iş 16, var. 20].

(9) *ACSPHDA*, k. 277, kl. 2, d. 16, y. 18 [*ARDSPIHA*, f. 277, sayı 2, iş 16, var. 18].

(10) *ACSPHDA*, k. 277, kl. 2, d. 13-16, y. 25-26 [*ARDSPIHA*, f. 277, sayı 2, iş 13-16, var. 25-26].

(11) *ACSPHDA*, k. 277, kl. 2, d. 13-16, y. 25-26 [*ARDSPIHA*, f. 277, sayı 2, iş 13-16, var. 25-26].

(12) *ACSPHDA*, k. 277, kl. 2, d. 16, y. 18 [*ARDSPIHA*, f. 277, sayı 2, iş 16, var. 18].

tadır. Burada petrol zenginleri, mühendisler, doktorlar, işçiler, başka bir ifadeyle Ermeni nüfusunun tüm kesimlerine rastlamak mümkündür. Onlar kendi “vatandaşlık borclarını” yerine yetiriyorlardı.”¹³

“Nikolay Buniatov” gemisi komutanının yardımcısı Kazım Ahundov şunları yazıyor: Mart’ın 25’inde Nikolayev sokağındaki cesetleri topamaya başladık. Onların arasında süngülerle didik didik edilmiş ve kılıçla kıştır kıştır doğranmış 3 Müslüman gimnazyum işçisinin, 11 gimnazyum kız öğrencisinin, 1 Rus bayanının, 3-5 yaşlarında 3 Müslüman erkek çocuğunun, 8 Rus erkeğinin, 19 İran vatan-daşı Müslüman kadınının ve çeşitli meslek sahiplerinden olan 67 Azerbaycanlının cesetleri vardı. Ayrıca, “Vulkan” cemiyetinin eski mekanın yanındaki köprüğe Müslüman erkeklerin, kadın ve çocukların 6.748 ceseti getirilmişti.”¹⁴

Ahundov tanıdığı teknisyen Vladimir Sokolovu “Kerpichana” denilen yere götürmüştür. Burada, o, 3 fotoğraf çekmiştir. Birinci resimde başında kurşun, vücudunda beş süngü yarası olan ve sağ köprücük kemiğine kılıç darbesi indirilmiş kadın cesedi görülmektedir. Onun sağ göğsünün üstünde hala hayatta olan bebek yatmaktadır. Annesini emen bu bebeğin ayağında süngü yarası vardır. İkinci resimde iri çiviyle duvara çakılmış 2 yaşındaki çocuk görülmektedir. Çivinin başındaki izlerden onun duvara taşla çakıldığı belli olmaktadır. Hemen yanında taşı da görmek mümkündür. Üçüncü resimde 13-14 yaşındaki kızın cesedi görülmektedir. Çaresiz kalan bu kızın vücudundaki izlerden onun bir grup erkeğin (eğer bu aşalık kimselere “erkek” demek mümkünse) tecavüzüne uğradığı anlaşılmaktadır.

Ahundov’la Sokolov 4. eve girdiklerinde korkunç bir manzarayla karşılaşmışlardır: geniş bir odada yerde 22-23 yaşındaki bir bayanın, iki yaşlı bayanın, 9 yaşındaki kızın, 8 yaşındaki erkek çocuğun ve küçücük bebeğin cesetleri yatmaktaydı. Bebeğin el-ayağını kö-

pekler kemirip yemişti. Bu korkunç manzardan çok etkilenen Sokolov fotoğraf çekimine devam edememiştir.¹⁵

Eski Azerbaycan şehri Şamahı vahim yağma ve katliamlara maruz kalmıştır. Şamahı şehri ve Şamahı kazasında Ermenilerin yaptıkları vahşetler hakkında 7 cilt, 925 sayfadan oluşan araştırma bilgileri toplanmıştı. Burada ünlü S. Lalayev’in liderliğindeki askerler ve T. Emirov’un grubu taşkınlıklar yaparak Müslümanları malını, mülkünü elinden alıyor ve onları öldürüyorlardı. Şamahı’nın Müslümanlar yaşayan tüm bölgeleri, mahalleleri ateşe verildi. 13 mahalle camisi ve ünlü kutsal ocak olan - Cuma Camii yakıldı. Bu cami Müslümanlar için hem bir inanç merkezi, hem de eski bir anıt olarak önem taşı-maktaydı. Ermeni eşkiyalar barış içinde yaşayan binlerce insanı katlettiler.¹⁶

Şamahı’da saygın birisi olan Ahund Ceferkulu’ya olmadık işkenceler yapılmıştır. Ermeniler Ahund olduğu camide ona korkunç işkenceler yaparak, bu allahın kulunun sakalının tüylerini tek tek yolmuş, dişlerini, gözlerini çıkarmış, kulaklarını ve burnunu kesmişlerdi. Ermeniler Ahunda sığınan sayısız kadın ve çocuğu da öldürmüşlerdi. Ahundun tamamen yanmış evinin avlusunda Soruşturma Komisyonu üyeleri tarafından çok miktarda insan kemikleri tespit edilmiştir. Kafkas İslam Ordusu askerleri 1918 yılının Temmuz ayında Şamahı’yı Ermenilerden temizlerken cesetlerin kemiklerini toplayıp gömmüşlerdir. Komisyon üyeleri 1918 yılının Ekim ve Kasım aylarında bu konuda hazırladıkları rapora, avluda hala çürümüş ceset kalıntılarının bulunduğunu not düşmüşlerdir.¹⁷ Şamahı kazasının Müslümanlar oturan yaklaşık 80 köyünün kaderi de böyle olmuş-

(13) ACDA, k. 100, kl. 2, d. 791, y. 791 [ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, var. 791].

(14) ACDA, k. 100, kl. 2, d. 791, y. 791 [ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, var. 791].

(15) ACDA, k. 100, kl. 3, d. 16, y. 15 [ARDA, f. 100, siy. 3, iş 16, var. 15.]

(16) ACDA, k. 1061, kl. 1, d. 108, y. 8-10 [ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 108, var. 8-9].

(17) ACSPITHDA, k. 277, kl. 2, d. 16, y. 18 [ARDSPİHA, f. 277, siy. 2, iş 16, var. 18].

tur. Taşnakların yaptığı vahşiliklerin bir sınırı yoktu.

30 Mart 1919 tarihli “Azerbaycan” gazetesinde Olağanüstü Soruşturma Komisyonu’nun “Çağrı”sı yayınlanmıştır. Komisyon Başkanı A. Hasmemmedov’un imzaladığı bu belgede Şamahı ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “Şamahı’nın sadece kalıntıları kalmıştır. Şehrin Müslüman bölümündeki bu yıkıntılar içinde, 800 yıldan fazla tarihi olan eski Cuma mescidinin ancak yanıp kararmış minareleri görünüyor. Şehrin on beş binlik Müslüman nüfusundan sağ kalanlar ise tüm Kafkasya’ya dağılmış, ellerinde koltuk ağacı ve sırtlarında torba ağıltan ölmek için kapı kapı gezip dilenmekte. İsimlerini “Bolşevik” koyan bu çete birliklerinin elinden kaçıp canlarını kurtaran insanlar ise ancak Türk ordusu Azerbaycan’a geldikten sonra kendi yurtlarına dönmüşlerdir. Onlar geri döndüklerinde yüzyıllardır yaşadıkları yurtlarını yakılmış ve yerle bir edilmiş olarak görmüşlerdir.”¹⁸

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Şamahı kazasında yaptığı araştırmalar -tanık ifadeleri, zarara uğrayanların dinlenme protokolleri, resmi kuruluşların nüfus ve mallarının değeri hakkındaki bilgileri, ölen ve yaralananların listesi vb.- esasında 53 köy üzere düzenlenmiş nihai tutanaklarda ayrı-ayrı köyler üzere öldürülenlerin sayı ve her bir köye değmiş genel zararın miktarı gösterilmiştir. Bu tutanaklardaki rakamlara göre *Ermeniler Şamahı kazasının 53 köyünde 8.027 Azerbaycanlıyı katletmişlerdir. Bunların 4.190’ını erkek, 2.560’ı bayan ve 1.277’si çocuktur.* Bu köylerin hesaplanan maddi kaybı o dönemin fiyatları ile *339.5 milyon manat* idi. Şamahı şehrinde yaşayan Azerbaycanlı nüfusun maddi zararı ortalama *bir milyar manattan* fazla olmuştur.¹⁹

“Çağrı” şu sözlerle bitiyor: “Şamahı kazasının mağdur nüfusuna yardım her bir vatandaşın, özellikle Müslüman’ın sivil görevi ve manevi borcudur. Sivil Müslümanlar, Şirvan’ı kurtarın!”

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyelerinden, Gence vilayetinin Nuha ve Ereş kazalarında denetim yapmış N. Mihaylov’un ve N. Klassovski’nin raporunda şunlar vurgulanmaktadır: “sadece bu kazalarda bulunan Ermeni birlikleri değil, hem de dışarıdan gelen askeri birlikler ve Erivan vilayetinin Ermenileri Müslüman nüfusunu kitlesel olarak katletmek, köyleri dağıtmak, devlet kurumlarını ve Müslümanların topraklarını ele geçirmek için bir plan hazırlamışlardı.”²⁰

Önceden hazırlanmış plana göre Taşnak-Bolşevik ordusu Şamahı’yı işgal ettikten sonra *Guba* kazasına doğru ilerleyecek ve burayı ele geçirecekti. Haçmaz’da oturan Ermeniler bu konuda uyarılmış, onlara bir hayli ek silah ve mühimmat gönderilmişti. *Guba* kazası için katliamlar önceden düşünülmüş ve buna geniş hazırlıklar yapılmıştı. Millî zeminde çıkacak bir çatışma katliama başlamak için yeterli bahane olabilirdi. Ermeni Taşnak kuvvetleri, Ermenilerin sözde Müslümanlar tarafından sıkıştırıldıkları, zorlandıkları konusunda dünyanın her tarafına telgraflar gönderiyorlardı. *Guba*’da oturan M. Kasparov, H. Hayrapetov, A. Mukanyans ve A. Bogdanov tarafından gönderilmiş telegramda, Müslümanların *Guba*’da ulusal düşmanlığı körükledikleri, ulusal katliamlar gerçekleştirdikleri, Ermeni ve Rus köylerini yıktıkları, kiliselere ateşe verip yaktıkları iddia ediliyordu.²¹

Bakü’den büyük bir silahlı grupla *Guba*’ya gelen Amazasp ve onun yandaşları sokaklarda karşılarına çıkan tüm insanlara kurşun sıkıyor, yere yatmış yaralıların vücutlarını tüfeklerin süngüleriyle delik deşik ediyor, gözlerini ovuyorlardı. Yakındaki ormanlığa kaçamayanlar evlerine girip kapıları kapatıyorlardı. Onları evlerinden zorla çıkarıyor, yerindece kurşuna diziyor veya önlerine katıp

(18) *Azerbaycan gazetesi*, 30 Mart 1918.

(19) *ACDA*, k. 1061, kl. 2, d. 85, 87, 100 [ARDA, f. 1061, say. 2, iş. 85, 87, 100].

(20) *ACSPHDA*, k. 277, kl. 2, d. 16, y. 46 [ARDSPIHA, f. 277, say. 2, iş. 16, var. 46].

(21) Müzeffer Melikmemmedov, *Kanlı Dere*, Bakü 2005, s. 195 [Melikmemmedov Müzeffer. *Qanlı dərə*, Bakı, 2005, s.195].

meydana götürüyorlardı. Birkaç saatin içinde yüzlerce insan katledildi.

Amazasp Guba halkını meydana toplayıp şöyle bir konuşma yaptı: “Ben binlerce Türkün kafasını kesen bir Erzurum Ermenisiyim. 200’den fazla Türk köyünü yakıp yıkmışım. Uzun yıllar Türklerle savaşmış, Ermeni halkının çıkarlarını savunmuşumdur. Buraya da o yüzden geldim. Eğer direnc gösterirseniz, hepinizi birer birer katledeceğim.”²² Olayın görgü tanıklardan biri şunu yazıyor: “Amazasp Taşnak takımına yol gösteren Gubalı Ermeni Harun Hayrapetovu yanına çağırdı ve ona bir şeyler söyledi. Harun cebinden bir liste çıkarıp okumaya başladı. Listede Guba’nın zenginlerinden 26 kişinin ismi vardı. Amazasp silahlı askerlerinden birkaçını bu adamları getirmek için gönderdi. Silahlı askerler bu isimlerin altısıyla geri döndüğünde Taşnak komutanı daha da sinirlendi. Getirilenlerin 4’ü bayan, 2’si genç idi. Amazasp’ın talimatı ile gençlerin kafaları kesildi. Kadınları çocuklarının kanını içmeye zorladılar. Feryad edip Taşnakların üzerine atıldıklarında askerler annelerin karnlarını süngülerle delik deşik ettiler. Sonra kılıçla vücutlarını ortadan ikiye böldüler. Meydanda feryat sesleri yükseldiğinde Amazasp, askerlerini sıraya dizip onlara silahsız, masum halka ateş açma emrini verdi. Yüzlerce insan katledildi. İnsanın insana karşı böyle bir vahşet uygulaması içinde olmasına inanmak zordu. “Kanınızı içeceğim” diyen Amazasp, listede ismi bulunan insanların mülklerini yakma emrini verdi. Tüm bu hareketler, onun son derece çirkin ve kana susamış birisi olduğunun kanıtıydı.²³

Amazasp, Bakü’den -iğrenc Şaumyan rejiminden- böyle bir görev almıştı: Guba’da bulunan tüm Müslümanları katletmek, onların yerleşim yerlerini dağıtmak, sonra ise bu katliamı Sünni ve Şii mezhepleri arasında yaşanmış bir çatışma gibi göstermek.

Soruşturma belgelerinden, 1 Mayıs 1918 tarihinde Guba’ya gelen Taşnak-Bolşevik birliklerinin sayısının 5 binden fazla

olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu orantısız güçten, sayıdan dolayı onlar silahsız sivil halkı katledebilmişlerdir. Bu katliamın boyutlarını tasavvur etmek için şuna dikkat edilmelidir: iki gün boyunca sadece Guba şehrinde 4 bine yakın Müslüman öldürülmüştür. Bu rakam Guba şehir nüfusunun beşte biri demektir.

Katliamın canlı tanıklarından olan Şahbalı oğlu anlatıyor: “Ermeniler o kadar insan katletmişlerdi ki Guba’nın sokakları al kana boyanmıştı. Ellerine geçirdikleri 2 binden fazla insanı meydana toplayıp kurşuna dizmek isteyince birisi onların başkanına yaklaştı. Onun komiser olduğu söyleniyordu. Kısa bir sohbetten sonra askerlere silahlarını indirme emri verildi. Kadınlar ve çocuklar ağlıyorlardı. İri yarı bir Ermeni yanında beş kişiyle cemaate yaklaşıp, genç, güzel bayanları seçmeye başladı. Elliden fazla bayanı nereye ise götürdüler. Götürülenlerden birisinin kardeşi itiraz edince yerindece kurşuna dizildi. Cesedi yere uzatılıp bıçakla gözleri çıkartıldı. Elleri kana bulaşmış Ermeni, avucunda tuttuğu gözleri insanlara doğru fırlattı. Kitleden uğultu koptu. Taşnakçılar Ermenice söve-söve ön sıradakıları silahın kundağıyla dövmeye başladılar. Daha sonra, ileri çıkmış bir yaşlı adamın karnını süngü ile deldiler. Bu musibeti izlemek mümkün değildi.”²⁴

Başka bir tanık anlatıyor: Ermeniler dindarları Guba’nın merkezi meydanına getirdiler. Bu insanlar, kazanın en saygın insanlarıydı. Amazasp, herkesin tanıdığı Guba Ermenisi Harun’u yanına çağırdı. Harun, Sünni ve Şii’lerin yüz yüze durmalarını Azerbaycan dilinde halka ilettiler. İnsanlar söyleneni yaptılar. İki grup arasında 20-30 metre ara vardı. Sonra iki tüfek getirip şunu söylediler: “Zaten hepinizi katledeceğiz. Kim hayatta kalmak istiyorsa söylediklerimizi yapsın, Sünniler ve Şii’ler sırayla birbirlerine kurşun sıksın. Sağ kalanlarla işimiz olmayacak.” İlk olarak

(22) ACDA, k. 879, kl. 10, d. 86, y. 41-42 [ARDA, f. 879, say. 10, iş 86, var. 41-42].

(23) ACDA, k. 879, kl. 10, d. 86, y. 41-42 [ARDA, f. 879, say. 10, iş 86, var. 41-42].

(24) ACDA, k. 970, kl. 10, d. 52, y. 18-19 [ARDA, f. 970, say. 10, iş 52, var. 18-19].

iki kişiyi ileri çıkarıp tüfekleri onlara verdiler. Biri lezgi Muhammed, öbürü ise Şiilerin aksakalı Meşedi Mirsadık'tı. Hiçbiri Ermeni silahını eline almak istemiyordu. Silahın kundağıyla başlarını yarıp onları tüfeği almaya zorladılar. İkisi de tüfeklerini kaldırıp birbirlerini nişan aldı. Herkes şaşkınlıkla izliyordu. Daha genç olan Muhammed hiç kimsenin beklemediği halde geri döndü ve bir Taşnak'ı vurup yere serdi. Şaşkınlıktan faydalanan Meşedi Mirsadık da bir Ermeni'yi öldürdü. Kaçmak isteyen yüzlerce insanın üzerine ağır silahlarla ateş edildi. Ölenlerin çoğu kadın ve çocuklardı. Öncelikle Muhammed'in kollarını kestiler, sonra ayaklarını. Başını kesip süngüye geçirdiler ve herkes görsün diye yukarı kaldırdılar. Meşedi Mirsadık'ın gözlerini çıkarıp, kollarını sındırdılar ve boynunu kırdılar. Aynı gün Taşnaklar camiyi yıktılar, hem Sünnilerden, hem de Şiilerden 20'den fazla din adamını katlettiler.”²⁵ A. Novatski konuyu netleştirmek için şunu da ekliyor: “Müslümanların dini haysiyetine dokunmak için camileri ateşe verip yakan Taşnaklar sadece *Guba, Gusar ve Haçmaz bölgesinde 26 camii yakıp yok etmişlerdi.*”²⁶

Müslümanların kutsal dini mekanarını yerle bir eden Taşnaklar dine, Doğu tarihine ve edebiyatına ait binlerce değerli kitabı da imha ettiler. *Guba'nın merkezinde yerleşen Abdurrahim efendinin medresesini yakan Ermeniler buradaki 1.300 civarında kitabı ateşe vermişlerdi. Canlı tanıklardan saygın din görevlisi İbrahim Aydemirov olayları şöyle hatırlıyor: “Digah camisinde yaklaşık 600-700 yıl öncesine ait Alban ve Arap alfabesi ile yazılmış kitaplar vardı. Ermeniler bu kitapları yok etmekle birlikte, köy camisinin yaklaşık bir kilometresinde bulunan kutsal pirin taşını da partlatmışlardı. Bu, üstünde Alban yazıları olan dev bir taşı.”*²⁷

Guba'da işlediği katliamlardan vahşileşen Amazasp, silahsız sivil halka meydan okuyordu: “Ben Ermeni halkının ve onun çıkarlarının savunucusuyum. Ben ve ceza grubum, iki hafta önce burada öldürülmüş Er-

menilere göre sizden öç almak için gönderildik. Ben buraya disiplin oluşturmak, Sovyet hakimiyetini kurmak için değil, öldürülmüş Ermenilerin öcünü almak için gönderildim. Bana, Hazar Denizi'nden Şahdağı'na gibi bu bölgede yaşayan tüm Müslümanları yok etme emri verilmiştir...”²⁸ O, daha ileri giderek diyordu: “Şu anda Digah ve Alpan köylerinde savaşlar devam ediyor. Sonra Üçkün ve Kilit köyelerine geçerek, Şahdağı'na ulaşacağım.” Müslüman kanına susayan Amazasp'ın arzusu yüreğinde kaldı. Üç gün süren savaşlar Müslümanların galibiyetiyle sona erdi. Her iki taraf büyük kayıp verdi. Savaş yeri tarihe “Kanlı dere” olarak geçti.

Amazasp'ın vahşilikleri sonucunda 1918 yılının ilk beş ayı boyunca *Guba'da* üst üste 16 binden fazla insan imha edilmiştir. Aynı ayrı kaynaklara ve tanıkların anlattıklarına göre, katliam sırasında 12 bin Lezgi, 4 binden fazla Azeri Türkü ve Tat öldürülmüştü. 1918 katliamları sırasında Taşnak-Bolşevik birlikleri *Guba'da* 162 köyü dağıtmışlardır. Bu köylerin 35'i şimdi mevcut değildir.

Lənkeran'da bulunan “Dikaya Divizya”nın elindeki silahları almak için oraya deniz yoluyla Bolşevik birlikleri gönderilmişti. Bunların hepsi Ermeni Ulusal Konseyi'nin talimatı esasında yapıyordu. Bolşevik askerleri yolda önlerine çıkan Müslüman köylerini dağıtıp yağmalıyorlardı. Astara Bolşevik askerleri tarafından topa tutuldu, nüfusun çoğunluğu yerleşim yerlerini terk etmeye mecbur oldu. Hazar Denizi kıyısında Kızılağaç ile Lenkeran arasındaki Müslüman köyleri “Alexander Candar” gemisinden top ateşine tutuldu. Ocak'ta başlanan bu katliamlar Mart'ta daha da şiddetlendi.²⁹

(25) ACDA, k. 100, kl. 2, d. 791, y. 2 [ARDA, f.100, siy. 2, iş 791, var. 2].

(26) ACDA, k. 879, kl. 10, d. 45, y. 10-11 [ARDA, f. 879, siy. 10, iş 45, var. 10-11].

(27) Melikmemmedov, a.g.e., s. 216.

(28) Mustafayev R., *Ölüm Yürüyüşleri, Ermenilerin Yahudi Halkına Karşı İşlediği Suçlar*, Bakü 2008, s. 26 [Мустафаев Р. Марши Смерти. Преступления армянства против еврейского народа. Баку, 2008, sah. 26].

(29) ACDA, k. 100, kl. 2, d. 791, y. 1 [ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, var. 1].

Osmanlı birliklerinin Bakü'yü azad etmesinden önce Lenkeran'a iki bin kişilik Ermeni grup gelerek yerel halka karşı saldırıya geçti. Müslüman yemekhanelerine girip oradakilere hakaret ediyor, para vermektan imtina ediyor, onları Osmanlı Türklerinden korumak için barikat kazmaya zorluyorlardı. Hatta Ermeni askerleri Muharremlik ayında camilere girip Müslümanlara dini ayinlerini düzenlemeye engel oluyorlardı. Müslüman nüfusu dini ayinlerini icra etmek için camilere geldiklerinde Ermeniler oraya sokularak Müslümanları yağmalıyor, camii ise yakmak istiyorlardı. Ermeniler bu bölgede yüzlerce evi dağıtıp, binlerce masum insanın hayatına son verdiler. 1918 yılının Ocak ayından 1919 yılının Ağustos ayına, "Molokan ayaklanması" bastırılana kadar bu bölgede Ermeni ve Rus birlikleri tarafından 2 bin insan öldürülmüştür.³⁰

1918-1920 yıllarında Ermeni vahşetlerinden en çok zarar gören Azerbaycan bölgelerinden biri de *Zengezur* kazası olmuştur. Taşnak güçlerinin saldırısı sonucunda bu kazanın Şuşa ile ilişkisi tamamen, Cebrail kazası ile ise kısmen kesilmişti. Kazanın Müslüman nüfusunun durumunun ağır olmasının bir nedeni de, Ermeni köylerindeki silahlı haydut çeteleri ile birlikte bu kazaya general Andranik'in Ermeni askerlerinden oluşan iyi organize edilmiş nizami birliklerinin gelmesiydi. Andranik, Ermeni hükümetinin talimatı ile Azerbaycan topraklarına sokularak Müslüman nüfusunu Ermenistan hükümetine tabi olmaya veya kaza topraklarını terk etmeye zorluyordu. Guya bu araziler Ermenistan Cumhuriyeti'nin topraklarıdır. Kazanın çok zayıf silahlanmış Müslüman nüfusu Andranik'in bu taleplerini reddettiğine göre Ermenilerin görülmemiş vahşiliklerine uğruyordu.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu raporlarında Zengezur kazasında Ermeniler tarafından 115 Müslüman köyünün dağıtılarak yeryüzünden silindiği kaydedilmiştir. Yıkılmış tüm köylerin isimleri bu belgelerde listelenmiştir. *Yıkılan bu 115 köyde 3.257*

erkek, 2.276 bayan ve 2.196 çocuk öldürülmüş, 1.060 erkek, 794 bayan ve 485 çocuk yaralanmıştır. Sonuçta, komisyon raporunun hazırlandığı döneme kadar sadece Zengezur kazasında 10.068 Azerbaycanlı öldürüldü veya sakat bırakıldı. Raporda, verilen korkunç rakamların daha tam olmadığı ve daha fazla Müslümanın Ermeni vahşetine uğradığı bildirilmektedir. Fakat zamanın korkunç karışıklığından dolayı olayları tam olarak tespit etmek mümkün olmamıştır.³¹

Kazanın Vagudu köyünde 400'den fazla Azerbaycanlı camiye sığınıyor. Ermenilerin kutsal mekan olan camiye dokunmayacaklarını düşünüyorlar. Ancak camiye kuşatan Ermeni vandalları öncelikle camiye el bombaları atar, sonra onu ateşe vererek insanlarla birlikte yakarlar. Şeki köyünün sokaklarında ikiye parçalanmış çocuk cesetlerine rastlanmaktaydı. İrmışli köyünü yağma ederken Ermeniler küçük çocukları süngülere takarak göğe kaldırıyor, öldürülen cesetleri ktır ktır doğruyorlardı. Agudi köyünde Ermeniler Müslümanları Hristiyanlığı kabul etmeye zorluyorlardı. Bunu kabul etmeyenleri en acımasız şekilde cezalandırıyorlardı. Çullu köyünde Ermeniler yatakta hasta yatan 9 müslümanı kılıçla doğramışlardı. Bağıbeyli köyünde Ermeniler 7 Azerbaycanlıyı bir eve toplayıp evle birlikte diri diri yakmışlardı. Çok sayıda Müslüman cesedinin eli, ayağı, kafası kesilmiştir. Bu öyle bir vahşi görüntü idi ki, insan azalarının hangi cesete ait olduğunu belirlemek mümkün değildi. 1918 yılının yaz aylarının sonu ve sonbaharda Zengezur kazasında yaşanan bu olaylar doğrudan cellat Andranik'in yönetimi altında gerçekleştirilmişti. Zengezur kazasının 100'den fazla Müslüman köyü yıkılmış, on binlerce büyükbaş ve yüz binlerce küçük boynuzlu sığır Ermeniler tarafından götürülmüş, bağlar, tahıl ve otlak alanları yakılmış, yıkılmış, kısacası kazanın Müslüman nüfusunun ekonomik durumu felaketli hale getirilmişti. Kazanın Azerbaycan'ın çeşitli köylerine göç

(30) ACDA, k. 100, kl. 2, d. 85, y. 6-7 [ARDA, f. 100, siy. 2, iş 85, var. 6-7].

(31) ACDA, k. 894, kl. 4, d. 65, y. 3 [ARDA, f. 894, siy. 4, iş 65, var. 3].

eden nüfusuna Ermeniler tarafından 1 milyar manata yakın maddi zarar vurulmuştur.³²

Ermeni milliyetçilerinin Azerbaycanlılara karşı Zengezur'daki vahşilikleri 1920 yılının başlarında amansız bir şekil aldı. 1920 yılının Ocak ayında Zengezur'da yaşanan tüm olayların organizatörü direk Ararat Cumhuriyeti'ydi. Buradaki temel amaç, Zengezur kazasını tamamen Müslümanlardan temizlemek ve Paris Barış Konferansı devletlerinin eliyle burayı Ermenistan'ın sınırlarına dahil etmektir. Bu temizleme işlemlerinde Ermeni haydut çeteleri ile birlikte Ararat Cumhuriyeti'nin on binden fazla nizami ordu birlikleri de yer alıyordu.

Ermenilerin büyük ölçekli saldırıları ile ilgili 1920 yılının Ocak ayında Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu'na, hükümetine çeşitli parti fraksiyonlarının yöneticilerine Zengezur kazasından çok heyecanlı haberler geliyordu.

10

21 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu üyesi Celil Sultanov Azerbaycan parlamentosuna gönderdiği telgrafta şunları yazıyordu: "Dört gündür, Ermeni haydut çete ve nizami ordu birliklerinin top ve pulemyot ateşi altında Zengezur'a saldırılar devam ediyor... Kayıplar oldukça fazladır. Nüfus panik içerisinde koşuyor ve yardım umuyor... Kazanın mutsuz nüfusu adına yalvarıyorum, kağıt üzerindeki itirazlardan artık aktif harekete geçin. Azerbaycan'ın en güzel yerlerinden birini tamamen yok olmaktan kurtarın. Zengezur'dan sonra sırada Karabağ var. Tüm bunların kaybedilmesi halinde, siz Azerbaycan halkı ve Azerbaycan karşısında cevap vereceksiniz."³³

22 Ocak'ta ise Cebrail okulunun yöneticisi H. Ahundzade, Azerbaycan parlamentosuna aşağıdaki içerikte bir telgraf göndermişti: "19 Ocak sabahından itibaren Ermeni silahlı kuvvetleri Zengezur'un Hocahan'dan Galaderesi'ne kadar bulunan arazisinde toplardan Müslüman köylerine ateş ediyorlar. Altı köy tamam yıkılmış, dokuz köy ise alev-

ler içerisinde yanıyor. Ermeniler kadınlara ve çocuklara bile acımasızca davranıyorlar. Müslümanları katlediyor, köyleri yakıp, yıkıyorlar. Direnmeye güçleri kalmayan Müslümanlar tüm mallarını Ermenilere bırakarak sadece canlarını kurtarmaya çalışıyorlar."³⁴

Ermeni milliyetçilerinin Zengezur'da gerçekleştirdikleri korkunç cinayetler ve onlara iyi cevap verilmemesi Azerbaycanlı nüfus arasında umutsuzluk doğuruyordu. 23 Ocak 1920 tarihinde Cebrail okulunun öğretmeni Hüseyin Ahundzade'nin çektiği telgraf bunu göstermektedir: "Zengezur Müslümanları tarafından başınız sağ olsun. Zengezurlular ne kadar ağladılarsa da, çığlıkları Zengezur dağları, dereleri ve obalarından kenara çıkmadı. Yaşlı bayanların namusu tahkir edilmiş, masum yavruların başsız bedenleri kırmızı kanlarına bulaşmış çöllerde kalmıştır. Kızlar ve gelinler Ermenilerin eline geçmiş, onlara tecavüz edilmiştir. Zengezur'da düşmana direnen çok az erkek kalmıştır. Fakat onlar da tam umutsuz durumdadır. Yüzümüzü Azerbaycan dindarlarına çeviriyor, onları Zengezur'daki kardeşlerimizin, bacılarımızın, masum yavrularının malum şekilde şehit olmalarına karşın yardım, yardım diye yakarışlarına cevap vermeye çağırıyoruz."³⁵

Celil Sultanov, 23 Ocak tarihinde askeri operasyon mevziinden Parlamento'ya gönderdiği üçüncü telgrafında yaşananları şöyle anlatıyor: "Zengezur kazası Erivan'dan on top ve pulemyotla gelmiş nizami ordu tarafından tamamen yok edilmiştir. Çarpışmalarda yer alan nizami Ermeni ordusundaki asker sayısı on bini buluyor. Hükümetin yardımından umudunu kesen halk tüm Azerbaycan Türk halkına sesleniyor. Aldığımız bilgilere göre yarın Zengezur taraftan Cebrail kazasına saldırılar başlayacak. Amaç Karabağ Ermenileri ile birleşmektir. Nahçı-

(32) ACDA, k. 894, kl. 4, d. 65 [ARDA, f. 894, say. 4, iş 65].

(33) ACDA, k. 895, kl. 1, d. 299, y. 20 [ARDA, f. 895, say.1, iş 299, var. 20].

(34) ACDA, k. 895, kl. 1, d. 299, y. 31-33 [ARDA, f. 895, say.1, iş 299, var. 31-33].

(35) ACDA, k. 895, kl. 1, d. 299, y. 8-12 [ARDA, f. 895, say.1, iş 299, var. 8-12].

van'la ilişkiyi tamamen kesmek ve böylece hem Karabağ, hem de Nahçıvan meselesini toptan çözmek amaçlanmaktadır. Artık kağıt üzerindeki protestolara son vermek, iki yüz binden fazla Zengezur Müslüman nüfusunu imha etmiş hain Ermenilerin iç yüzünü açık dünyaya göstermek zamanı gelmiştir. Lütfen acil önlemler alın, en azından Şuşa ve CebraİL kazaları kurtulabilsin. Her dakika değerlidir. Geç kalmak halk ve vatan karşısında cinayet ve satknlığa eşittir.”³⁶

Azerilerin, 1918 yılının Ağustos ayında İğdır ve Eçmiadzin kazalarındaki katliamı Dron'un yönetimi altında gerçekleşiyordu. Onun talimatı ile bu bölgede Azerbaycanlıların 60'dan fazla köyü yıkılmış, yakılmış, nüfusuna karşı en sert önlemler alınmıştı.

Çemberekend (Krasnaselo) ilinin Ağbulak, Ardanış, Beriyabad, Karakaya, Emirheyir, Yanıktepe, Gökend (Karakoyunlu), Toğluca, Çaykent, Cıvıhlı, Cil, Şorca ve başka köylerine saldıran Andranik'in vahşi birliği halkı katletmiş, köyleri yıkmış, halkın malını yağmalamış, nüfusun bir kısmına ağır işkenceler yapmış, kaçamayan yaşlıları, bayanları ve çocukları vahşice kılıçtan geçirmiştir. 1918 yılında Eçmiadzin ilçesinde Azerbaycanlılar sayıca çoğunluğu oluştursalar da, bu bölgenin çoğu köyleri Ermenilerin vahşetine, işkencelerine maruz kalmıştır. İlçenin Ayarlı köyü 1918 yılında tümüyle soykırıma maruz kalmıştır. Bu köyde 700'den fazla Azerbaycanlı bir arada yaşıyordu. Bir çoğu işkencelerden öldü, sağ kalanlar kaçmak zorunda kaldılar, bir kısmı da kaçarken dağlarda öldü. Azerbaycanlıların yaşadığı büyük Qarğabazar köyünün 800 kişiden fazla nüfusu Ermeni haydut çeteleri tarafından işkencelerle öldürülmüştür. Bu köy yağmalanmış, yıkılmış, köydeki binalar yakılmıştır. Gemerli köyü aynı musibetleri yaşadı. Bu köyde yaşayan 500 civarında Azerbaycanlı, Ermeni silahlı birlikleri tarafından katledildi, bir kısmı ise yurdunu bırakıp göç etmek zorunda kaldı.³⁷

Eçmiadzin ilçesinin Yukarı Garhun, Yukarı Türkmenli, Küçük Zeyve, Kürekenli, Memmedabad, Molla Dursun, Hacı Kara, Hacılar, Haramlı ve diğer köylerinde yaşayan Azerbaycanlıların büyük çoğunluğu 1918 olaylarında soykırıma maruz kaldı, sağ kalanlar da yurtlarını bırakıp başka yerlere göç etti. 1918 yılının Mart ayında kadar Erivan kazasının Azerbaycanlılara ait 199 köyü, 1919 yılı Eylül ayına kadar ise Eçmiadzin kazasında Azerbaycanlılara ait olan 62 köy yerle bir edildi. 1919 yılının sonlarında ise Zengibasari'nin birkaç köyü hariç, Erivan kazasının, aynı zamanda Vedibasari'nin tüm köyleri yıkılmış, nüfusu vahşice öldürülmüş, sağ kalanlar canlarını kurtararak başka yerlere kaçmışlardı. İnsanlar İran, Osmanlı ve Azerbaycan'a sığınıyorlardı.³⁸

Gukark ilinin Vartanlı köyünde facia şöyle gerçekleşmiştir: Nisan ayının ortalarında toplantı yapmak bahanesiyle Azerbaycanlıları bir odaya topluyorlar. Yaklaşık 1.200-1.500 civarında bir katılım olmuş. Ermeni keşiş Vahan, iki halkın barış içinde yaşaması yönünde konuşma yapar. Bir az sonra eli silahlı Ermeniler içeri girerek keşişi dışarı çıkararak, kapıyı kapatmış, içeriye saman ve benzin dökerek insanları diri diri yakmıştır. İçeride bulunan kadın ve çocukların çığlık sesleri yeri göğü inletmiştir. Ama çığlık ve yakarışlar nafiye. Hepsi yanarak ölmüştür.³⁹

Ermeni haydut çeteleri 1918 yılında, Yerevan şehrinin kuzey-doğusunda bulunan Kotayk bölgesinde de Azerbaycanlılara karşı geniş soykırım gerçekleştirdiler. 1918 yılının malum olaylarına kadar bu bölgede yaşayan nüfus arasında Azerbaycanlılar çoğunluğu oluşturuyorlardı. Aynı dönemde bölgenin Avdallar, Artiz, Düşük Gaht, Başkend, Bozkosa, Kayaharaba, Karaçala, Karaçörek, Kızga-

(36) ACDA, k. 895, kl. 1, d. 299, y. 18, 22, 26 [ARDA, f. 895, siy.1, iş 299, var. 18, 22, 26].

(37) ACDA, k. 895, kl. 1, d. 299, y. 8-12 [ARDA, f. 895, siy.1, iş 299, var. 8-12].

(38) ACDA, k. 895, kl. 1, d. 299, y. 18, 22, 26 [ARDA, f. 895, siy.1, iş 299, var. 18, 22, 26].

(39) ACDA, k. 895, kl. 1, d. 299, y. 20 [ARDA, f. 895, siy.1, iş 299, var. 20].

la, Kurbağalı, Damagirmez, Dellekli, Ekerek, Zer, Yelgovan, Yellice, Kamal, Kenhan, Kerpicli, Küzecik, Göykilse, Güllüce, Nurnus, Okçu kalesi, Tezehirab, Çobangörükmez vb. köylerinde Azerbaycanlı nüfus büyük işken- celer yapılarak kovulmuşlardır. Onların çoğu Andranik'in ve Taşnak hükümetinin silahlı Ermeni çeteleri tarafından öldürülmüşlerdir. 1920 yılının Nisan ayında "Azerbaycan" gazetesi konuyla ilgili şunu yazıyordu: "Artık Göyçe ilçesinde Müslüman kalmamıştır. Şu anda Yeni Bayezid kazasında 84 Müslüman köyü yıkılmıştır. Bunlardan 22 köy daha Nisan ayında yakılıp, yıkılmıştı. Taşkent, Koşabulak, Sarıyakup, Baş Şorca, Aşağı Şorca, Soğangulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Gulu, Ağalı, B. Karakoyunlu, K. Karakoyunlu, Zerbibil, Edli, İnekdağ, Karaiman, Kesemen, Başkend, Bala Mezre, Şişkaya, Baş Hacı, Geribkaya köylerinin 15 binden fazla evi olan nüfusu tüm mallarını bırakıp kaçmışlardı. Tüm bu zenginlik şu anda Ermenilere kalmıştır ve yağmalanmış bu mülkiyet birkaç milyon ve hatta milyarları bulmaktadır."⁴⁰

Andranik'in haydut ordusunun ve Taşnakların 1918-1920 yıllarında Azerbaycanlılara karşı yaptıkları soykırım sonucunda şimdiki Ermenistan topraklarında, yani Batı Azerbaycan topraklarında yaşayan nüfusun çok büyük çoğunluğu, yaklaşık 565 bin kişi vahşice öldürülmüş, öz topraklarından kovulmuş, göçe zorlanmışlardır. Ermeni yazarlar kendileri bu gerçeği kabul ediyorlar. Tarihiçi Z. Korkodyan "Sovyet Ermenistanı'nın Nüfusu: 1831-1931 Yıllar" isimli kitabında, 1920 yılında Ermenistan'da Sovyet hükümeti kurulurken bu arazide 10 binden biraz fazla Türk Azerbaycanlının yaşadığını yazmaktadır.⁴¹ 1918 yılında Erivan vilayetinde 211, Kars vilayetinde 92 Azerbaycan köyü yıkılmış, yakılmış ve yağmalanmıştı. Erivan Azerbaycanlılarının çok sayılı çağırışlarının birinde, kısa süre zarfında bu tarihi Azerbaycan şehrinde (Erivan) ve onun çevresinde 88 köyün yıkıldığı, 1920 evin yakıldığı, 132 bin Azerbaycanlının imha edildiği gösterilmektedir.⁴² Ermeni hay-

dut birliklerinin yaptıkları vahşetler, Taşnak iktidarı döneminde yürütülen "Türksüz Ermenistan" politikası sonucu Erivan vilayetinin Azerbaycanlı nüfusunun sayı 1916 yılındaki 375 binden 1922 yılında 70 bine indi. 27 Nisan 1920 tarihinde XI. Kızıl Ordu'nun Bakü'yü, sonra da Azerbaycan'ın tüm bölgelerini işgal etmesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlamak için aldığı önlemleri sona kadar uygulamaya izin vermedi. Sovyetleşmeden sonra, daha önce işgal edilen bölgeler sovyet Ermenistanı'na bağlandı. Böylece, 1918-1920 yıllarında Türk-Müslüman nüfusa karşı gerçekleştirilen cinayetler ve insan katliamları rastgele değil, "Taşnaksütün" partisinin "Büyük Ermenistan" yaratmak planını gerçekleştirmek yolunda atılan adım ve soykırım politikası olduğu bir daha kanıtlanmış oldu.

1918 yılında işlenen Mart soykırımı gibi trajik bir tarihimizin tahrif edilmesi ve geçiştirilmeye çalışılmasını sadece tarihsel bir anın unutulması gibi kabul etmemek lazım. Sovyetler Birliği dönemi tarih yazımı ve tarih ders kitaplarımızda Mart olaylarının tahrif edilmesi sonucunda halkımız, ona tarihsel hasmane bir tutum besleyen Ermeni düşmenliğinden haberdar olamadı. Bu ise XX. yüzyıl tarihimizde yeni kanlı sayfaların yaşanmasına neden oldu.

XX. yüzyılda tarihimizde yaşanan bu kanlı sayfalar şunlardır:

- 1920 yılının Nisan işgali ile Azerbaycan Milli hükümeti devrildi. Ermeniler Bolşevik bayrağı altında Azerbaycan'da aslında ikinci kez iktidarı ele geçirdiler. Sonuçta ülkede sadece aydınlar değil, hatta milli bakışlı komünistler de işgencelere uğradı. Geleneklerimiz ayak altına atıldı, tüm bu çalışmaların uygulayıcıları Ermenilerdi.

(40) ACDA, k. 894, kl. 1, d. 201, y. 30-32 [ARDA, f. 894, siy.1, iş 201, var. 30-32].

(41) Kordokyan Z., *Sovyet Ermenistanı'nın 1831-1931 Yıllarındaki Nüfusu*, Moskova 1931, s. 186 [Кордокян З. Население советского Армении в 1831-1931гг. М., 1931, с. 186].

(42) ACDA, k. 894, kl. 1, d. 201, y. 31 [ARDA, f. 894, siy.1, iş 201, var. 31].

- Bugün bağımsız Azerbaycan'ın en ağır sorununa ve halkın en ağır derdine dönüşen Karabağ meselesinin esası 20'li yıllarda atıldı.
- Bolşevik kılığına girmiş Taşnaklar, Zengezur topraklarını zorla Azerbaycan'dan koparmayı başardılar.
- Ermeniler, otuzlu yılların baskı dönemini Azerbaycanlı aydın, siyasetçi, bilim adamlarını yok etmek için ustalıkla kullandılar.
- 1947-53 yıllarında yüz binlerce soydaşımız öz topraklarından (Batı Azerbaycan) göç ettirildi.
- 1990 yılının Ocak faciası, 1992 yılının Şubat ayında gerçekleşen Hocalı soykırımı, 1992 yılından başlayarak Şuşa, Laçın, Kelbecer, Ağdam, Cebrail, Fuzuli, Gubadlı, Zengilan, genellikle, Azerbaycan topraklarının %20'sinin kaybı Ermeni kininin, düşmenciliği-

nin, en önemlisi ise Mart soykırımının unutulmasının, unutturulmasının doğrudan sonucudur.

- 1918 yılının Mart ayında Ermeni vahşetinden canını kurtarıp Bakü'yü terk eden soydaşlarımızın mülteci hayatı kan hafızalarımıza kazınmış olsaydı, bugün bir milyon insanımızı göçmenlik hayatını yaşamaya zorlayan Ermenilerin gizli planları karşısında çaresiz kalmayacaktık.

Nihayet, Ü. Hacıbeyov'un 1919 yılında, Mart soykırımının yıldönümü ile ilgili yazdığı "31 Mart" isimli makalesinden, bugün için de güncelliğini koruyan bir fikri hatırlamak yerinde olacaktır: "Bugünkü görevimiz o siyah günleri unutmamak ve bu yüzden de her zaman ve her an her şeye hazır olmaktır. Borcumuz bu vatana gelecekte her türlü tecavülden korumak ve memleketimizi şerefle yaşatmaya çalışmaktır".⁴³

(43) *Azerbaycan gazetesi*, 31 Mart 1919.